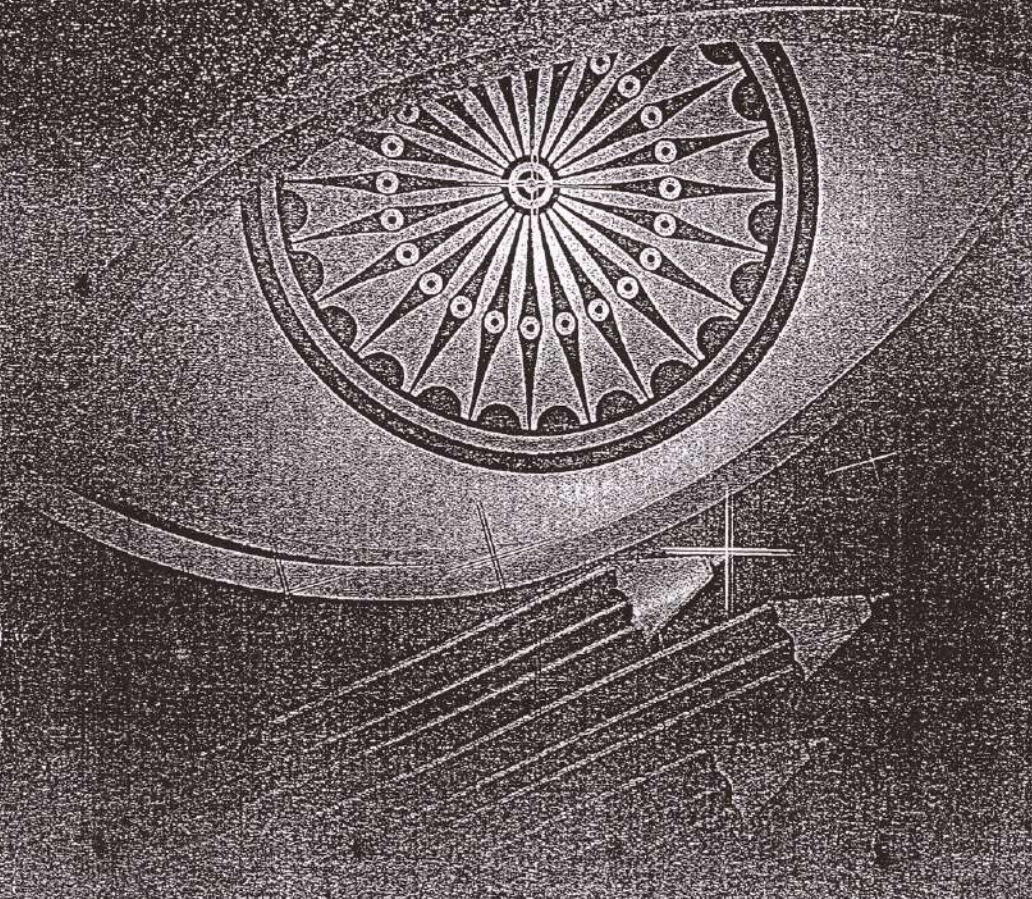

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal
Volume : I Issue : XV April-June. 2016

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION | MANAGEMENT | MEDICAL |
ENGINEERING & IT | LAW | SOCIAL SCIENCES | PHYSICAL EDUCATION | JOURNALISM | PHARMACY

Editor

Sarkate Sadashiv Haribhau

Email : powerofknowledge3@gmail.com, shsarkate@gmail.com

(Signature)

Assistant / Associate Professor
Matsyodari Shikshan Sanstha's
Ankushrao Tope College, Jalna

Head, Dept. of English
Matsyodari Shikshan Sanstha's
Ankushrao Tope College, Jalna

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
१	भारतीय श्रमिक कामगार आणि त्यांच्या उत्थानासंबंधी वामनदादा कर्डक यांची कविता	डॉ. निशिकांत आलटे	५
२	लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती	प्रा. सोनवणे अर्चना	९
३	भालचंद्र नेमाडे यांची 'हिंदू' कादंबरी : एक आकलन	प्रा. डॉ. पंडीत रानमाळ	१२
४	ललित वाङ्मयाचे स्वरूप आणि वा.ल. कुलकर्णी यांची भूमिका	प्रा.डॉ. अशोक घोळवे	१५
५	नाटक : एक साहित्यप्रकार	प्रा. डॉ. राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे	२१
६	बीड जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्या वरील शासकीय योजनेच्या प्रभावाच्या अभ्यासासाठी सामाजिक संशोधन पध्दतीची व्याप्ती व मर्यादेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास.	प्रा. वाय.आर. घोडके	२७
७	स्मार्ट सिटी आधुनिक विकासाचे व्यवस्थापन	डॉ. प्रमोद चव्हाण	३७
८	SOCIAL MEDIA -A STUDY	Dr. Subhash. K. Zinjurde	४३
१०	Indian Agricultural sector: Problem & Policies	Dr. Subhash. K. Zinjurde	४९
११	ग्रामीण भागातील शासकीय सेवेत नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणाचा अभ्यास	प्रा. इरलापल्ले पल्लवी भागवतराव	५३
१२	प्रगतिवादी काव्य में सामाजिक चेतना	प्रा. गायकवाड प्रकाश	५७
१३	वाङ्मयीन भूमिका आणि ललित साहित्य	प्रा.डॉ. अशोक घोळवे	६०
१४	जिल्हा नियोजन व विकास प्रक्रियेत जिल्हा नियोजन समितीची भूमिका: बीड जिल्हा एक अभ्यास	डॉ. राजेंद्र जी. गोडबोले डॉ. सुहास आर. मोराळे	६३
१५	Samrat Upadhyay's 'Arresting God in Kathmandu': A Reflection of Distracted Relationship in Nepalese Society	Digambar Madhukarrao Date	६७
१६	इतिहास लेखनातील स्त्रीवादी इतिहास लेखन प्रवाह	प्रा. जाधवर बी.डी.	७३

भालचंद्र नेमाडे यांची 'हिंदू' कादंबरी : एक आकलन

प्रा. डॉ. पंडीत रानमाळ

मराठी विभाग

मत्स्योदरी महाविद्यालय, जालना.

'हिंदू' ही भालचंद्र नेमाडे यांची तीन-साडेतीन दशकांच्या लेखन खंडानंतर आलेली कादंबरी. 'हिंदू' या मुख्य शीर्षकानंतर 'जगण्याची समृद्ध अडगळ' असे उपशीर्षकही या कादंबरीला दिले गेलेले आहे. एकूण ६०३ पृष्ठसंख्या असलेली ही कादंबरी महाकाव्याच्या आकाराची वाटते. कादंबरीतला आशयदेखील असाच विस्तीर्ण आणि खोल आहे.

'हिंदू' ही संज्ञा एका धर्माचे नाव आहे. या भारतवर्षाच्या विस्तीर्ण भूप्रदेशामध्ये कैक शतकांच्यापूर्वी आर्यांच्या समूहांचे प्रस्थान झाले आणि त्यानंतर इथले मुलनिवासी लोक आणि आर्यलोक यांच्यात संघर्ष सुरु झाला. कालांतराने हा संघर्ष विरत-विरत जावून सिंधु नदीच्या तीरावर एका नवीन संस्कृतीची बीजे पेरली गेली. पुढे सिंधु नदीच्या परिसरात वास्तव्यास असलेले ते 'हिंदू' अशी संकल्पना रुढ झाली. आजवरच्या कालौघातात त्या संकल्पनेला अथवा संज्ञेला 'हिंदू' हे धर्मवाचक विशेषण किंवा अर्थ केव्हा आणि कसा प्राप्त झाला हे सांगणे प्रस्तुत निबंध लेखकाच्या अभ्यासकक्षेपलीकडचे आहे. परंतु 'हिंदू' हा शब्द विशिष्ट लोकांच्या ओळखीसाठी वापरला जावू लागला. अर्थात 'धर्म' अशी एक ओळख त्याला जोडली गेली हे आजच्या वास्तवावरून कोणालाही नाकारता येत नाही. 'हिंदू' -जगण्याची समृद्ध अडगळ' असे शीर्षक असलेल्या या कादंबरीतून भालचंद्र नेमाडे यांना 'हिंदू'या संज्ञेच्या आवाक्यात येणाऱ्या संपूर्ण मानवसमूहांचे जगणे चित्रित करायचे आहे; असे कादंबरीच्या वाचनानंतर लक्षात येते. 'हिंदू' ही संज्ञा येथे संकुचित अर्थाची न राहता अधिक विस्तारत जाते. आणि सिंधु संस्कृती पासून अद्यापपर्यंत भारतीय उपखंडाच्या या भौगोलिक प्रदेशात ज्या-ज्या जाती-उपजाती, समूह, वर्ग जीवन जगत आले आहेत; त्यांचे आणि प्रामुख्याने कृषक समाजाचे जगणे चित्रित करते. कारण कृषक संस्कृती ही इथल्या मूळ लोकांची संस्कृती आहे. ती इथल्या आदिम लोकांची परंपरा आहे. तिच्यावरच इथला समाज अद्यापपर्यंत व अजूनही जीवन जगत आहे. हिंदू या संज्ञेने हे सर्व व्यापलेले आहे. भौतिक शोध आणि प्रगतीचा काळ अलिकडचा परंतु त्याच्याही आगोदर या कृषक समाजाशी बांधीलकी असणाऱ्या सर्व समूहांचे, वर्गांचे जगणे अतिशय समृद्ध आणि संपन्न होते. हाच विचार घेवून भालचंद्र नेमाडे या कादंबरीचे आशयसूत्र उलगडत नेतात. 'हिंदू' हा शब्द जरी आज संकुचित अडगळीसारखा विशिष्ट धर्माची ओळख अशा अर्थाचा वाटत असला तरी या शब्दाने मंडीत झालेले जगणे अतिशय समृद्धीचे होते असा भालचंद्र नेमाडे यांचा दृष्टिकोन आहे. " वेगवेगळ्या काळातील समाजरचनेच्या गरजांनुसार आणि अनेक विचारवंत, तत्त्वज्ञांनी मांडलेल्या तात्विक विचारधारांमुळे यात नवनवी भर पडत गेली, बदल होत गेले, संस्कृतीची मूळ बैठक कायम राहिली तरी येणारी प्रत्येक नवीन विचारधारा सामावून घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे संस्कृतीची वीण बहुरंगी होत गेली आणि रुढी, परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, चालीरीती, परस्पर नातेसंबंध, कुटुंबव्यवस्था यांचा एक पट निर्माण होत गेला. शतकानुशतके या संस्कृतीने माणसांचे जीवन अवघे व्यापून टाकले. या संस्कृतीचा सगळा पसारा, अनेक चांगल्या वाईट गोष्टींची ही अडगळ माणसाचे आयुष्य समृद्ध करित असते. म्हणूनच ही 'जगण्याची समृद्ध अडगळे' असे नेमाडे यांनी म्हटले आहे." अर्थात 'हिंदू' संज्ञेच्या कक्षात येणाऱ्या संपूर्ण मानवी समूहांचे बारकाव्यानिशी दर्शन घडवणे, कुटुंबव्यवस्था, समाजरचना, इतिहास व संस्कृती यावर प्रकाश टाकणे ही भालचंद्र नेमाडे यांची या कादंबरीच्या लेखनामागची भूमिका राहिलेली आहे.

एकूण सहा भागातून उलगडत जाणाऱ्या या कादंबरीचा नायक खंडेराव विठ्ठल हा आहे. खंडेराव हा पुरातत्त्वशास्त्रामध्ये पुर (आर्किऑलॉजी) पीएच.डी. चे संशोधन करणारा संशोधक विद्यार्थी आहे. पुण्याच्या डेक्कन महाविद्यालयाच्या अंतर्गत त्याचे हे संशोधन कार्य चालू असते. युनेस्को तर्फे राबवण्यात आलेल्या हडप्पा-मोहोतजोदडो, सिंधु संस्कृतीच्या उत्खनन क प्रकल्पावर सर्वेक्षण करण्यासाठी तो उत्तर भारत आणि पाकिस्तानच्या भागात गेलेला असतो. या पार्श्वभूमीवर ही कादंबरी रू सुरु होते. कोण आहे? मी... मी आहे खंडेराव... अशी स्वतःची ओळख स्वतःला विचारणाऱ्या प्रश्नाने या कादंबरीच्या स पहिल्या भागाला आरंभ होतो. आणि मग खंडेराव, त्याचे संशोधन कार्य, संशोधक मित्र, गाईड, चर्चासत्र, शोधनिबंधाचे ये

Assistant / Associate Professor
Matsyodari Shikshan Sanshodh
Ankushrao Tape College, Jalna

चिंतन. माई डे राखीन जगतीया ३ खंडाचें चर्चा उदा. " गग सायेंचो आत्म मंडा. जन्तान नाय भोंडपासारखो तर्का. ताला जोग्याना पुरातल्यात हा मेळान अमु नये या मुद्यावर " (पृ. २९) इतर भारताचा संस्कृतिक इतिहास, भारत - पाकिस्तान पाठणी, फाळणीचे कागदपत्र घटक. आर्यांचे आगमन आणि त्यांचा धानकीपणा त्यांना संपन्न टाकण्याचा नायकाच्या मनात आलेला संतप्त विचार उदा. " ह सोम पिऊन होम जाळणाऱ्या ब्राम्हण स्तोमड्यांनी, अकांत मर्क होत तर्क करत राहणाऱ्या कर्कानो, यज्ञातील भेवशाडी ठेवलेल्या आमच्या सुंदराना वेवारस संततो निर्मिणाऱ्या जुगाड्यांनी, धूतात विद्युतसदृश्य बायका पणाला लावून हरुने त्यांना पोरसकट वाऱ्यावर सोडून देणाऱ्या जुगाऱ्यांनी, हा पाहा. एकवीस वेळा ही पृथ्वी निर्ब्राम्हण करण्यास्तव वैदुल खंडेराव आला आहे " (पृ. १३) आदींसारख्या अनेक बाबींचे तपशीलवार मुद्देसूद चित्रण करत कादंबरीचा प्रवास सुरु होतो. या दरम्यान नेमाडेंच्या लेखन हातखंडयाची जागोजागी कल्पना येते या सर्व पार्श्वभूमीवर कादंबरीचा पट पुढे सरकत असताना नायक खंडेरावला वडील मृत्यूशय्येवर असल्याची तार येते आणि नायकाचा मायदेशीचा अर्थात दक्षिण भारतातला महाराष्ट्र प्रदेशातल्या जळगाव जिल्ह्यातल्या मोरगावचा प्रवास सुरु होतो. खऱ्या अर्थाने नेमाडेंना जो विषय हाताळायचा आहे त्या विषयाला इथून पुढे सुरुवात होते. नायकाच्या परतीच्या प्रदीर्घ प्रवासात त्याला अनेक घटना प्रसंगांची आठवण होते. या घटना प्रसंगांमध्ये कादंबरीची बीजे दडलेली आहेत. त्याला त्याचा सख्खा भाऊ भावडू चा मृत्यू आठवतो. या तपशील चित्रणादरम्यान कादंबरीच्या पहिल्या भागात महत्त्वाच्या मुद्यांना धरून लेखकाच्या मनातील चिंतन व्यक्त होते. उदा. " बाहेरच्या जीपभोवती आमचे सगळे देशादेशीचे सहकारी शोकदर्शक हात पोटाशी ठेवून उभे होते. खरं तर हे पुरातत्वाचे लोक जगात कुठे कुठे जमिनीखालची थडगी, मय्या, सांगाडे उकरून काढणारे - इराक, पॅलेस्टाईन, ईजिप्त, इथिओपिया - आपल्या एका तरुण सहकाऱ्याचा बाप गेला तर इतके अस्वस्थ का होतात ? मी सगळ्यांशी मिळून मिसळून राहत होतो, सगळ्यांची कामं करून देत होते, हेही असेल. पण ह्याशिवाय एक कारण असावं - आपल्या सगळ्यांना सगळ्यांना अस्वस्थ करणारा शेवटचा मुक्काम. मृत्यू " (पृ. ५७) किंवा " म्हैसूरला विद्यापीठाच्या गेस्टहाऊसवर होतो. अशीच अचानक तार आली - भावडू गेला, ताबडतोब निघ. एकटा उमदा भाऊ गेला. दीडेक वर्षांची लहानशी चिऊ आणि तरुण सोनावहिनी आता कसं आयुष्य काढतील " (पृ. ५९) असे लेखकाने केलेले तत्वचिंतन अस्वस्थ करते. कादंबरीच्या पहिल्या भागात - लाहोर- अमृतसर-दिल्ली-भुसावळ-मोरगाव हा भारतवर्षाचा भौगोलिक परिसर, लेखकाच्या अभ्यास आणि बहुश्रुततेमुळे सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक संदर्भ घेवून समोर येतो. जिवंतपणे साकार होतो.

नायक खंडेरावच्या गावाकडे सुरु झालेल्या प्रवासात त्याला भुतकाळातील आठवणी यायला लागतात आणि या आठवणीतून कादंबरीचे मुख्य कथासूत्र किंवा आशयसूत्र समोर येते. या प्रवासादरम्यान लाहोर-अमृतसर-वाघाबॉर्डर या संपूर्ण भौगोलिक प्रदेशाचे चित्रण येते. खंडेरावला येणाऱ्या आठवणी त्याचे बालपण, ग्रामीण भागातील समाजजीवन, लोकरुढी, लोकपरंपरा, शेती, बैल, शेळ्या, मेंढ्या, कुत्रे, मांजरं, पर्वत, नद्या, शाळा, मास्तर, मित्रांसोबतच्या गप्पा, खेळ, वडील, वडीलांचे व्यवहार, चुलते, भावू, बहिणी, नातेसंबंध, मंदिरं अशा प्रकारचे संदर्भ असलेल्या असतात. प्रवासादरम्यान वेगवेगळ्या प्रवाशांबरोबर वेगवेगळ्या विषयावर झालेल्या चर्चेही वर्णन नेमाडेंनी केले आहे.

कादंबरीच्या दुसऱ्या भागात 'हिंदू' या संज्ञेमध्ये समावेश होणारे आणि 'हिंदू' या शब्दाचे क्षितीज विस्तारत नेणारे संदर्भ येतात उदा. पेंढ्यांचे वर्णन, लभान्यांचे चित्रण, कुंभारजमात, तडवी मुसलमान, भिल्ल, भंगी, धोबी, पिंजारी, मण्यार, झेंडी गणिका, मोरगावची लष्करी परंपरा, देशमुखी, महार, मांग, चांभार, पारधी, कोळी, घाटोळी, कुणबी, गोंधळी, सावकार, खंडेरावचे मित्र, डॉगर, चत्रभुज, लोट्टु या संदर्भाने मोरगावची लोकसंस्कृती कादंबरीमधून लेखकाने साकार केली आहे. केवळ पारंपरिकतेचा वारसाच न चालवता कादंबरीचे आशयसूत्र आधुनिकता किंवा पुरोगामित्वाच्या, परिवर्तनाच्या मुद्यांना सुध्दा स्पर्श करते उदा. " एकोणीसशे छप्पनच्या दसऱ्याला नागपुरात जमलेल्या पंधरा लाख लोकांमध्ये मोरगावचे पुढारी बाबासाहेबांचे परमभक्त लहु मेधे हे अर्ध धोतर नेसणारे लहानसे अर्धपोटी झोपणारे पुढारीही होते. ते परत आल्यावर त्यांनी महारवाडयातल्या एकूण एक माणसाची बौध्द दीक्षा झाल्याशिवाय जेवणार नाही, अशी प्रतिज्ञा केली " (पृ. १५१) कादंबरीचा प्रवास जसा-जसा पुढे जायला लागतो. तसतसे ग्रामीण भागातले लोकजीवन विस्ताराने आणि आहे त्या मूळ रुपात साकार व्हायला लागते. विवेचनाच्या ओघात इतिहासाचे, भूगोलाचे, संस्कृतीचे, राजकारणाचे किंबहुना मानवी जीवनाच्या सर्व अंगांचे संदर्भचित्रण यायला लागते. या चित्रणाचे अवलोकन केल्यानंतर भालचंद्र नेमाडे यांच्या अचाट प्रतिभेचा प्रत्यय येतो. कितीतरी पात्रं, कितीतरी घटना - प्रसंग, संदर्भ, लोककथा, दंतकथा, लोकगीते कादंबरीतून येतात. अंतर्मुख होवून

इ
पूर्ण
चिं
का
हर्त.
इ
काळ
मतिराय
जरी
ले जगणे
रूसार
होत गेले,
पुढे वां वीण
निर्माण
नेक चांगल्या
से गाडे यांनी
कुटंबव्यवस्था,
मांजी भूमिका
शतत्वशास्त्रामध्ये
त्या अंतर्गत
स्कृतीच्या उत्खनन
मू. र ही कादंबरी
नाने या कादंबरीच्या
सांख्य, शोधनिबंधाचे

विचार केल्यानिष्ठ हा विचार घटायला लागतो की, या सान्या संज्ञक प्रमाणानेच घटकांनाच माणसांचे जीवन समृद्ध व्हावे आहे. केवळ भौतिक विकास आणि माणसांचे यंत्रवत जीवन हा निव्वळ भ्रमकारण आहे. यापुढे आणि फेका ही आजची संस्कृती माणसाला शाश्वत सुख आणि समाधान प्रदान करणारी नाही. ग्रामीण भागात प्रचलित असलेली लोकजीवनपध्दती हीच खरी जीवन पध्दती आहे, यावर खंडेरावचा विश्वास असतो. संयुक्त कुटुंबपध्दती, नाते संबंधांची जपणूक ह्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत असे त्याला वाटते. कृषक जीवनाच्या भोवती फिरणारे हे आशयसूत्र प्रत्येक वाचकास आपले वाटावे असेच आहे " वाचता-वाचता अचानक खालून हाका ऐकायला येतात : खंडू, ओ खंड्या, बैलायले पाणी पाजलं नाही का रे ? बिचारे तहानलेले किती झाले . इतका वेळ काय पाहातोयस काय तू येड्यावानी चांदनीवरून आं ? सूर्यास्त ? सूर्यास्त काय पाहतो मूखासारखा ? रोजचंच आहे ते. त्यात काय इतका वेळ पाहयासारखं ? त्यापेक्षा सूर्यांदय पाहता जाय, येडपटा. त्या निमित्तानं तरी लवकर उठशील इची लेहू. जरा बाहेर फिरावं, शेतात काय चाललं आहे ते पाहावं, आईबापायले भावाले मदत होते. ये खाली " * (पृ. ३८५) अशा प्रकारचा कृपी संस्कृतीचा संस्कार या कादंबरीत जागोजागी पहायला मिळतो .

दरम्यान, या लोकजीवनाचा तपशील येत असतानाच मधल्या भागांतून खंडेराव... त्याचे बालपण, त्याचे प्राथमिक शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण आदी गोष्टींचा तपशील येतो. या सर्व तपशीलांच्या वर्णनात 'हिंदू' या संकल्पनेच्या परिप्रेक्ष्यात येणारे सर्व चित्रण मात्र अधिक गडद होत जाते. हे सर्व वडीलांच्या अंत्यविधीसाठी परत येत असता प्रवासामध्ये येणाऱ्या आठवणींच्या पार्श्वभूमीवर नायकाच्या मनात सुरु असते. शेवटी कादंबरी अंतिम टप्प्यात येते. कादंबरी नायकाचा प्रवास संपतो. सतत तीन दिवसांचा प्रवास आणि या तीन दिवसांच्या प्रवासात आठवणींच्या माध्यमातून केलेला सिंधु ते तापी-मोहनजो-दडो ते मोरगाव हा हजारो मैलाचा आणि सुमारे पाच हजार वर्षांचा प्रवास संपतो.

कोण आहे ? मी . . . मी . . . खंडेराव या विधानानं सुरु झालेली कादंबरी 'ह्या घराची येल मांडवावरे चढू दे, देवा ... हो ... देवा ... या लोकगीताच्या ओळींनी संपते.

या कादंबरीची भाषाशैली ही वाचकाला चुटका लावणारी आहे. भालचंद्र नेमाडे यांच्या इतर कादंबऱ्यांच्या भाषाशैली प्रमाणे या कादंबरीची भाषाशैली देखील अतिशय साधी, सरळ , सोपी , प्रसंगानुरूप , पात्रानुरूप, प्रदेशानुरूप बदलणारी आहे. जसा आशयाचा तपशील तसे रूप ती घेते. कादंबरी मध्यंतरी आल्यानंतर अहिराणी बोली भाषेचा वारंवार प्रत्यय येतो. स्त्रियांच्या तोंडची भाषा अत्यंत जिवंत साकारण्यात आली आहे. प्रसंगांच्या औचित्याप्रमाणे पात्रांच्या तोंडी ऊर्दू-हिंदी भाषेतले शेर, लोकगीतांच्या ओळी, लोकवाद्यांचे ध्वनी, किंवा त्यांचे पडसाद, अभंगांची चरणे येतात, त्यामुळे त्या आशयाला इथल्या भूमीचा असलेला रंग अधिक गडद होत जातो. एकूण वाचनियता हे नेमाडे यांच्या भाषाशैलीचे वैशिष्ट्य या कादंबरीलाही लागू होते.

या कादंबरीचा आकृतिबंध हा महाकाव्याच्या वळणाने जाणारा आहे. सहाशे तीन पृष्ठसंख्येच्या माध्यमातून हा आशयविस्तार उलगडत जातो, आणि गेली तीन-साडेतीन दशकं या कादंबरीचा पक्का खर्डा का लांबला असावा याचे उत्तर मिळते. दुसरी महत्त्वाची बाब अशी की, नेमाडेनी त्यांच्या साहित्य प्रवासात जागोजागी ज्या भूमिकेची आप्रहाने मांडणी केली ती त्यांची देशीवादाची भूमिका, या कादंबरीमधून प्रकर्षाने जाणवते. कादंबरी नायक खंडेराव याच्या नावापासून ते कादंबरीतील इतर सर्व लहान-सहान पात्रांची नावे ही या भूमिकेतूनच नेमाडेनी निवडलेली आहेत. उदा. चिंधू आत्या, बीजा, छबी, बायडी, तायडी, भावडू, सोनावहिनी, चिऊ, डोंगर, चत्रभूज, रघू, हरि, चंद्रभागा, अबुमाय, धनाबाय, गुणाफुई, झीबू, ढबू, आदी नावे ही मुळची या कृषक संस्कृतीतून आलेली नावे आहेत. ती कुठून आयात केलेली नाहीत. त्याचबरोबर, लोककथा, लोकगीते, मिथके, दंतकथा, मीर, गालिब, फैय्याज, आदी कवींचे शेर हे सर्व एतदेशीय संदर्भ आहेत. आणि यांची संपूर्ण कादंबरीभर परखण करण्यात आलेली आहे. त्याचबरोबर वेगवेगळ्या संस्कृती, धर्म, त्यांचे तत्त्वचिंतनही येते. तात्पर्य-देशीवादी जाणिवांचा प्रभावी आविष्कार 'हिंदू -जगण्याची समृद्ध अडगळ' मधून झाला आहे. या कादंबरीचे मुखपृष्ठ आणि मलपृष्ठ यांच्यावर छापलेले चित्र आतील आशय काय असावा याची दिशा सूचित करते. कोणाही वाचकाला याचा सहज अंदाज येईल इतके ते बोलके आणि सजीव झाले आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. नेमाडे भालचंद्र 'हिंदू' जगण्याची समृद्ध अडगळ, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.